

Дипломатія та зовнішня політика в «Артхашастрі»

УДК: 327.94

Роман ПИРИГ,
другий секретар Посольства
України в Індії

«Артхашастра» – фундаментальний індійський трактат з питань політичного управління, який фахівці вважають блискучою працею, що дає точний і ретельний опис основних політичних проблем і способів їх розв'язання.

Вважається, що трактат було написано у період між 4 ст. до н.е. і 3 ст. н.е. Вішнугуптою, якого також називають Каутільєю. Індійська традиція ідентифікує його з брахманом Чанакьєю, радником імператора Чандрагупти Маурьї. Чанакью іноді називають «індійським Макіавеллі» (Х. Говен) або «індійським Бісмарком» (К. Якобі). Його іменем названо «дипломатичну» вулицю Чанакьяпурі в Нью-Делі, де розташовано найбільше іноземних диппредставництв.

Високо оцінює «Артхашастру» Радник з питань національної безпеки Республіки Індія Ш. Меннон, який вважає її «серйозними довідником з питань державного управління,

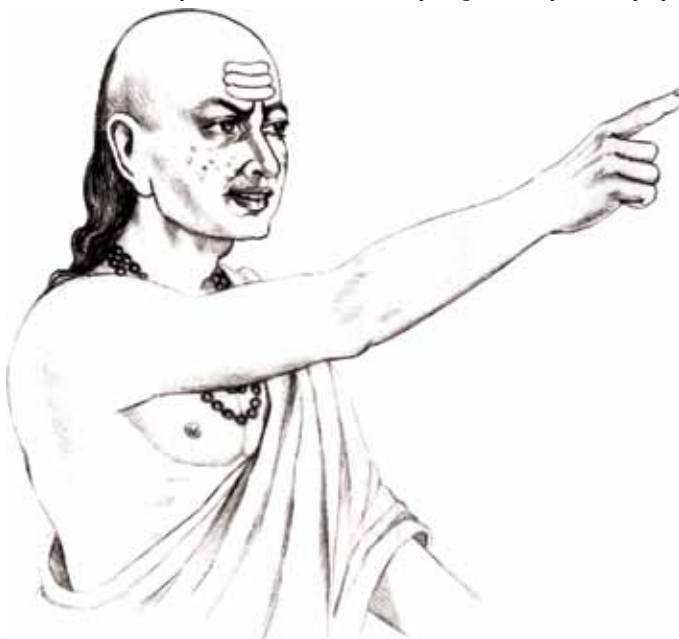
«Перед тим як розпочати будь-яку роботу, задайте собі три запитання: чому я це роблю, якими можуть бути результати і чи матиму я успіх. Лише глибоко подумавши та знайшовши задовільні відповіді на ці запитання, продовжуйте далі».

«Найбільша гуру-мантра: ніколи не розкривай нікому своїх секретів. Це тебе знищить».

Чанакья (370-283 р. до н.е.)

що вчить, як керувати державою, усвідомлюючи вищу мету», а також «реалістичним описом мистецтва державної справи». Зокрема Ш. Меннон рекомендує вивчати цей твір для розширення стратегічного бачення.

На початку «Артхашастри» зазначається, що «цей об'єднаний трактат про політику створено на основі витягів із більшої частини праць про політику, які були складені древніми вчителями з метою оволодіння землею та для її охорони». Відтак, він є певною сумою традиційної індійської політичної школи, що існувала на той

ABSTRACT
«Arthashastra» is an ancient Indian treatise on statecraft and politics most probably written by pandit Chanakya (c. 350–283 BC), advisor of Emperor Chandragupta Maurya. It instructs the ruler on all the major fields of governance. The author praises practical value and consistency of «Arthashastra» as a comprehensive manual on the art of politics, its integral methodology, strictness, in-depth analysis and sobriety.
Treatise's vision of diplomacy and external affairs is explained, drawing parallels with contemporary understanding of realpolitik and geopolitics. It is suggested that study of «Arthashastra» is a recommended reading for broadening political and strategic vision.
Keywords: «Arthashastra», Chanakya, diplomacy, geopolitic, governant.

час, об'єднаною непересічним інтелектом автора.

Трактат створено мовою сутр, яка передбачає максимальну стислість і чіткість викладення та належить до класу шастр, тобто спеціальної наукової літератури. Він написаний у полемічному дусі – автор наводить і аналізує точки зору інших теоретиків на певну проблему та буде

своє судження, дотримуючись «серединної лінії» й уникаючи крайнощів. Слово «артха» дослівно перекладається як «користь». Концептуально воно належить до четвірки понять: дхарма (закон, релігія), артха (користь, багатство), кама (чуттєві задоволення, любов) і мокша (звільнення). Тобто буквально назву трактату можна перекласти як «наука про користь». Твір складається з 15 розділів, 150 глав, 180 розділів і 6000 шлок (віршів).

«Артхашастру» відкрив і вперше переклав англійською мовою індійський вчений Р. Шамашастрі у 1905 р., після чого вона викликала значний інтерес на Заході та Сході. У 1926 р. в Лейпцигу опубліковано переклад «Артхашастри» німецькою мовою (І. Мейер). Російською твір було перекладено в 1932 р. в Інституті сходознавства АН СРСР групою вчених на чолі з академіком С.Ф. Ольденбургом.

Доопрацьований переклад вийшов друком у 1959 р. під назвою «Артхашастра або наука політики».

В Україні «Артхашастра» практично не вивчалася. Політолог Д.І. Видрін, який вважає її «видатним політологічним документом в історії людства», згадує, що, коли у 1980-х рр. він уперше відкрив цю книгу 1930-х років видання в запасниках Київської історичної бібліотеки, її, на той момент, ніхто жодного разу не замовляв і не цитував. У своїх статтях і книгах («Політика-2», Сімферополь, 2008) Д.І. Видрін аналізує прикладну цінність цього твору, зокрема, щодо алгоритміки дій лідера. До речі, він іронічно називає Макіавеллі «посереднім аспірантом у порівнянні з академіком Каутільєю».

«Артхашастра» розпочинається з визначення методології, надаючи пріоритет Ведам і філософії, яка «завжди вважається світільником всіх наук, засобом для здійснення будь-якої справи, опорою всіх настанов». З ведичної філософії впливає поняття закону, як системи приписів для окремих соціальних верств-варн (брахман, кшатрій, вайшья, шудра) і вікових категорій-ашрамів

(брахмачарья, гріхастха, ванапрастха, санньяса) суспільства варнашрами. Законом для всіх проголошується «відсутність насильства, правдивість, чистота, відсутність заздрості, незлобливість, прощення і терпіння. Дотримання свого закону веде на Небо і до вічності» (розділ 1, гл. 3). Закон дхарми є вічним, людське суспільство або приймає його або деградує.

Якщо верховенство закону як моральний імператив визнається основоположним, то функція нагляду за його дотриманням покладається на царя. Автор «Артхашастри», на відміну від античних філософів, не теоретизує на тему оптимальних державних систем, а покладає функцію управління на єдиного лідера, який є центром прийняття рішень. Адже «цар з грізною булавою викликає страх у живих істот, а у кого м'яка – того зневажають. Того, хто володіє булавою, належним чином поважають. Бо булава, застосована з істинним розумінням, приносить людям відчуття законності, користь і задоволення... Не застосована до справи булава створює положення як у риб, коли, за відсутності держателя булави, сильніший поїдає

слабшого» (1.4).

Передумовою для належного виконання лідером своїх обов'язків «Артхашастра» вважає його перемогу над своїми почуттями – шістьма ворогами: пристрасть, гнів, визискування, гордість, безумство, зверхність. Перемога над емоціями-почуттями окреслюється як ключова настанова трактату. Вона досягається шляхом самоосвіти та через правильний вибір наставників і міністрів, оскільки «управління царством здійснюється разом із помічниками, одне колесо не крутиться, тому хай створює собі помічників і слухає їх поради» (3.6).

Відтак, спочатку «Артхашастра» окреслює ядро управління. У його осерді перебуває філософська світоглядна система, потім – закон, як міра морально-етичного цивілізаційного порядку, і, врешті, належним чином підготовлений лідер, який забезпечує соціальну вигоду («артха»). Від цього центра концентричними колами розходяться пріоритети управління: призначення уряду, нагляд за економічно-господарською діяльністю, судова влада, внутрішня політика, діяльність таємної служби, підтримання основ державного ладу, зовнішня політика, подолання стихійних лих і внутрішніх заворушень, ведення війни, формуван-

ня зовнішньополітичних союзів. Вішнугупта наче політологічно промальовує антропоморфну державу – спочатку голову, потім шию, плечі, руки, тулуб, ноги. У розділі 6 він також визначає й описує основні системні елементи держави: правитель, міністр, сільська місцевість, укріплені міста, казна, військо, союзники.

Ідеал правителя згідно з «Артхашастрою» (6.96) постає таким: «високого роду, зі щасливою долею, розумний, з позитивними якостями, звертає увагу на поради старших і досвідчених людей, справедливий, правдивий, не зраджує своєму слову, вдячний, щедрий, надзвичайно енергійний, не має звички зволікати, господар своїх васалів, із сильною волею, не має у своєму оточенні негідних осіб..., допитливий, має здатність вчитися, сприймати, утримувати в пам'яті, пізнавати, розмірковувати над тим, що пізнав, відкидати негідне і проникати в істину..., (володіє) сміливістю, наполегливістю, швидкістю і спритністю..., є красномовним, винахідливим, із хорошою пам'яттю, кмітливістю і фізичною силою, самоконтролем, має мислення високого рівня, є майстерним, діє військовою силою у випадку утисків, видимим чином відплачує за добро і зло..., здійснює заходи для охорони підданих, далекоглядний, звертає основну увагу на правильне застосування людей у потрібний час і потрібному місці...».

Основою державного добробуту визначається мир і праця, де праця – напруження сил для доведення до кінця розпочатої

справи, а мир – насолода плодами праці. Держава існує в трьох станах – занепаду, застою (стабільності) та розвитку (процвітання). Правильна політика веде до успіху, хоча, зрештою, він детермінований божественною волею.

У першому пріоритеті управління, після призначення міністрів, головного радника, домашнього священника, створення таємної служби та визначення правил проведення нарад, «Артхашастра» описує правила призначення послів, що свідчить про значну вагу, яка надавалася дипломатії у древній Індії. Згідно з трактатом дипломати повинні володіти різнобічними якостями, вони наділені широким колом обов'язків, вирішують складні завдання та застосовують таємні засоби.

Посол повинен мати «повноту якостей міністра» (1.16). У цьому разі він уповноважений вести справи (є «надзвичайним і повноважним»). Якщо дипломат позбавлений чверті цих якостей, то він має обмежені повноваження – лише передає царське послання.

Здійснюючи свою місію в іншій державі, посол повинен збирати інформацію, спілкуючись із її чиновниками, вивчати місія розташування військ, міцність укріплень, фінансовий стан держави, її продовольчу безпеку, стан охорони чутливих об'єктів.

Передаючи царське послання іноземній стороні, посол не повинен його спотворювати, навіть у разі потенційної загрози своєму життю. У момент переговорів він має відслідковувати психологіч-

ну реакцію протилежної сторони на свої слова, а також особливості протоколу, який до нього застосовується. Послам приписується не гордитися отриманими почесами та не хизуватися силою, терпляче зносити неприємні «месиджі», уникати жінок і п'яних напоїв. Посол повинен налагодити роботу шпигунів, які вивчатимуть внутрішньополітичну ситуацію в державі перебування, її слабкі місця, отримувати відповідну інформацію через моніторинг настроїв найнижчих верств населення, а також у такий екзотичний спосіб, як вивчення «графіті» у громадських місцях. Посол не повинен розголошувати інформацію про стан справ у своїй державі. У випадку невдачі його місії, посол має ретельно проаналізувати її причини та, бажано, залишити країну перебування. «Артхашастра» перелічує такі функціональні обов'язки посла: здійснення посольської місії, дотримання укладених договорів, підтримання престижу, здобування друзів, підмова, підбурювання суперечок між союзниками, таємне перекидання військ, викрадення родичів і коштовностей (ворога), отримання інформації від шпигунів, розривання договорів, застосування таємних засобів. Відповідно, трактат рекомендує цареві налагодити контррозвідувальні заходи проти послів іноземних держав, які перебувають на його території.

«Артхашастра» стоїть на позиціях *realpolitik*, за визначенням розглядаючи зовнішню політику як дії у ворожому середовищі. Дається просте визначен-

ня поняття зовнішньополітичного ворога та друга. «Правитель держави-сусіда, територія якої безпосередньо межує з нашою, є ворогом». Правитель, земля якого відділена іншою землею, вважається союзником (6.97). Таким чином, постає образ політичної мапи як шахівниці, де до сторін кожної клітинки прилягають клітинки протилежного кольору. Термін «велика шахівниця» щодо глобальної політики застосував американський стратег З. Бжезінський. Цікаво, що індійські шахи передбачають як звичний «біполярний» варіант, так і гру з чотирма гравцями (чатураджі).

Як зазначалося на початку статті, зовнішня політика в «Артхашастрі» міцно прив'язана до геополітики в тому сенсі, що земля оголошується найвищою державною цінністю. Саме земля розглядається як джерело багатства та процвітання, тому дії правителя повинні спрямовуватися на збереження територіальної цілісності своїх володінь і їх прирощення за рахунок землі сусідів. Території розрізняються за їх якістю, придатністю для заселення, економічної

діяльності, оборони тощо.

У 7-му розділі трактату описуються 6 методів зовнішньої політики: мир, війна, вичікування, наступ, пошук захисту (союз) і двоїста політика. Каутілья розшифровує ці принципи так: миром вважається ухвалення договору, який зобов'язує обидві сторони; війною – завдання шкоди, вичікувальним становищем – перебування у стані байдужості; наступом – здійснення заходів щодо нападу; союзом – пошук допомоги від інших; двоїстою політикою – використання то війни, то миру, залежно від обставин. Кожен метод застосовується на підставі належної оцінки сил супротивника: слабший повинен прагнути миру із сильнішим; той, хто має перевагу, – може розпочинати війну тощо. «Адже той, на кого сильніший іде війною, схожий на піхотинця, який б'ється зі слоном. Якщо ж він воює з рівним, то це лише призведе до втрат із обох сторін, схоже до того, як розбиваються два неопалених горщики, коли вдаряються один об одного... Якщо слабший у всіх відношеннях показує своє підпорядкування, треба

укласти з ним мир. Бо наслідком бажання помсти за спричинене страждання може стати бойовий запал, схожий на лісову пожежу, що може призвести до перемоги (навіть слабшого). Окрім того, такий правитель може знайти підтримку у своєму колі держав» (101.3).

При виборі зовнішньополітичного методу цар має пересвідчитись, що його реалізація не зашкодить оборонній і внутрішньоекономічній діяльності його держави (будівництво укріплень, зрошувальних систем, розвиток торгових шляхів, заселення пустирів, розведення цінних лісів тощо), а економіка ворога постраждає. Водночас, оцінюючи можливість шкоди, він повинен ураховувати довгострокові наслідки своїх дій.

За інших рівних умов, пріоритет має надаватися миру, а не війні, вичікуванню, а не наступові, двоїстій позиції, а не союзу з сильнішим («той, хто вдається до підтримки сильнішого, допомагає іншому, а не собі»).

«Артхашастра» наводить правила щодо укладення союзів за різної розстановки сил між державами. Серед інших рекомендацій

зазначається, що доцільніше укласти такий союз, від якого, за необхідності, можна звільнитися. Розглядаються також різні способи укладення мирного договору (на основі клятви, поруки чи заручників) та їх види, принципи відносин між союзниками (за системою наростаючих пріоритетів друг – гроші – земля), дії та можливі поступки в разі нападу з боку сильнішого супротивника, протидія ворогові за допомогою інтриги тощо.

Ураховуючи обмежений обсяг цієї статті, детально описати всі рекомендації «Артхашастри» не видається можливим. Водночас, слід зазначити, що праця цікава не лише як історична пам'ятка та політичний зріз своєї епохи. Хоч і укладена понад 2 тис. років тому, вона й нині має важливе прикладне значення, адже її автор доступно виклав глибинні рушії, що керують політичним процесом. Спираючись на психологію людських відносин і розуміння динаміки соціальних процесів, окреслені «Артхашастрою» підходи до управління зберігають актуальність. Зокрема, заслуговують на увагу акценти щодо підготовки та дисципліни лідерства,

правильної кадрової політики, володіння інформацією та всебічної оцінки ситуації як підстав для прийняття рішень, застосування таємних засобів боротьби, виявлення та знищення внутрішніх деструктивних факторів, хвилеподібності процесів державного розвитку та спрямованості управління на забезпечення соціального добробуту, залежності зовнішньої політики від внутрішньополітичних процесів, прагматизму та геополітичної прив'язаності зовнішніх дій, тісного зв'язку між дипломатією та розвідкою, мистецтва поступок і дипломатичного маневрування.

Очевидно також, що, хоча Індія й вважається батьківщиною доктрини ненасильства, її традиційна політична наука стоїть на прагматичних позиціях, розглядаючи війну та силові інструменти як невід'ємні засоби політи-

ки. У традиційній індійській філософії ненасильство постає духовним ідеалом, до якого повинні прагнути особистість і суспільство. Однак існування в матеріальному світі розглядається як неперервна боротьба, тому політик, заради суспільного блага, має володіти всіма методами протистояння, а не відкидати їх, керуючись утопічними концепціями. Немає нічого дивного в тому, що, хоча «батьком-засновником» Індійської республіки вважається М. Ганді, який заперечував необхідність застосування сили навіть за необхідності протидії зовнішній агресії, сучасна Індія володіє ядерною зброєю та однією з найбільших армій у світі. Як і передбачає «Артхашастра», її найбільшими суперниками є найближчі сусіди, а хтось, по той бік мапи-шахівниці, планує новий хід у черговій «великій грі».

АНОТАЦІЯ

«Артхашастра» - це древній індійський трактат про державність і політику, який був вірогідно написаний Пандітом Чанакья (бл. 350-283 до н.е.), радником імператора Чандрагупта Маурья. Він містить рекомендації для чиновників, які працюють у різних сферах державного управління.

Автор підкреслює практичну цінність «Arthashastra» як всеосяжного керівництва з мистецтва проведення зовнішньої та внутрішньої політики, що містить чітку методологію, строгість і ясність викладу, глибокий аналіз.

Важливість трактату на сьогодні пояснюється очевидними паралелями із сучасним розумінням реальної політики та геополітики. Тому вивчення «Артхашастри» може бути рекомендовано в якості літератури, що сприяє розширенню політичного і стратегічного бачення.

Ключові слова: «Артхашастра», Чанакья, дипломатія, геополітика, уряд.

АННОТАЦИЯ

«Артхашастра» - это древний индийский трактат о государственности и политике, который был вероятнее всего написан Пандитом Чанакья (ок. 350-283 до н.э.), советником императора Чандрагупта Маурья. Он содержит рекомендации для чиновников, работающих в разных сферах государственного управления.

Автор подчеркивает практическую ценность «Arthashastra» как всеобъемлющего руководства по искусству проведения внешней и внутренней политики, которое содержит четкую методологию, строгость и ясность изложения, глубокий анализ.

Важность трактата сегодня объясняется очевидными параллелями с современным пониманием реальной политики и геополитики. Поэтому изучение «Артхашастры» может быть рекомендовано в качестве литературы, способствующей расширению политического и стратегического видения.

Ключевые слова: «Артхашастра», Чанакья, дипломатия, геополитика, правительство.

